

Priester Frans van Uden:

stichter van een stedelijk weeshuis (1566)

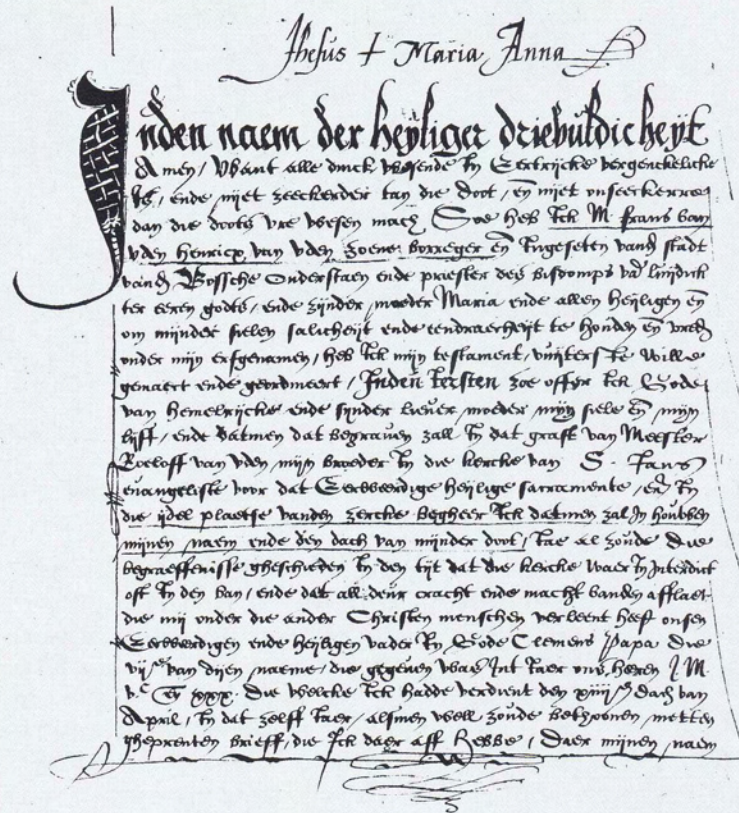
Ton Kappelhof *

De stichting van het weeshuis vond plaats in een periode dat Den Bosch de gevolgen ondervond van oorlogen en epidemieën. Naast deze praktische 'oorzaken' golden voor de stichter, Frans van Uden, zowel godsdienstige als pedagogische motieven. Van Uden poogde met de stichting ook een halt toe te roepen aan de invloed van de nieuwe religie. Wie was deze vrome Frans van Uden?

Het pand Parade 17 waar nu onder meer de Stichting BRG en het Noordbrabants Genootschap kantoor houden is getooid met het opschrift *Gereformeerd Burger Weeshuis*. De medewerkers van BRG en Genootschap zien er echter niet uit als weeskinderen en dit opschrift moet dus iets zijn uit het verleden. Tot in de jaren dertig was hier inderdaad een weeshuis gevestigd dat georiënteerd was op de Hervormde Gemeente.¹ Vroeger stond hier echter het door mr. Frans van Uden in 1566 gestichte weeshuis. Dit huis werd zoals zoveel Godshuizen bij testament gesticht en bij die gelegenheid ook door de testator 'gedoteerd' dat wil zeggen van een flink startkapitaal voorzien. Dit ging echter niet zo vlot als Frans van Uden het gewild had. De familie werkte tegen en in 1566 woede in Den Bosch de beeldenstorm. De maanden daarna bleef het onrustig in de stad. Pas in 1567 werd het gezag van koning Philips II met harde hand hersteld. De tekst van het testament bevindt zich in het goed bewaarde archief van het Gereformeerd Burgerweeshuis.²

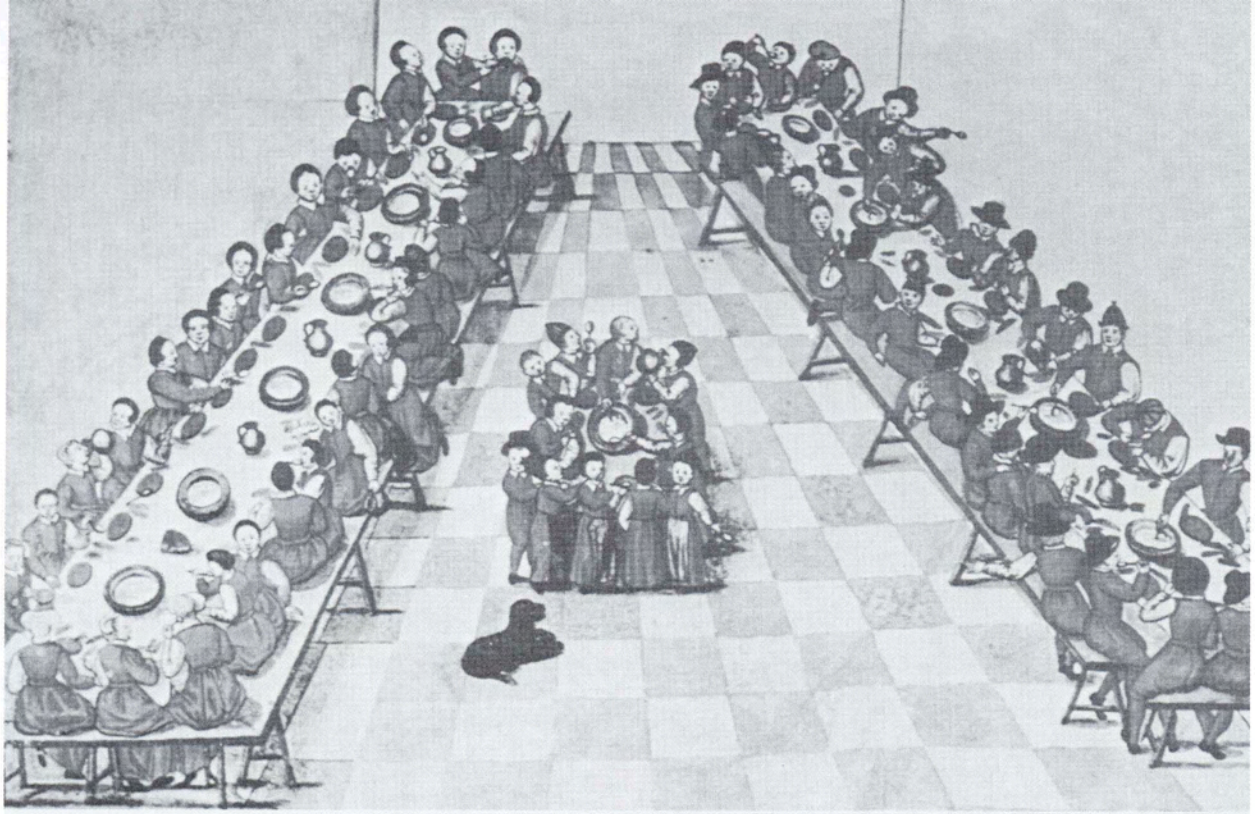
Mr. Frans van Uden

Frans van Uden stamde uit het milieu van de Bossche elite. Zijn vader Hendrik van Uden was tussen 1486 en

Eerste pagina van het testament van Frans van Uden uit 1563. (Origineel: Stadsarchief, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis, inv.nr. 3)

1513 enkele malen schepen en kerkmeester. Zijn moeder was een dochter van Roelof die Bever de oude. Een andere Roelof die Bever was in het jaar dat Frans stierf, schepen. Frans was verder geparenteerd aan de families Van Os, Van Berkel, De Jeger, Hinkart en mogelijk ook Berwouts en Van Eyk, allemaal families die tot de stedelijke elite behoorden.³ In 1542-1543 verbleef Frans in Leuven in het college van Houterle. Het beviel hem daar goed, want in 1545 schonk hij aan dit college enkele boeken, onder andere een boek met de werken van Augustinus. In het testament vermaakte hij de rest van zijn bibliotheek aan het college van Houterle. In zijn Leuvense tijd

*Van het interieur van het Bossche weeshuis zijn geen oude afbeeldingen bekend. Ter vergelijking hier een prent uit 1593 van weeskinderen aan tafel in het Leidse weeshuis.
(Uit het kaartboek van Simon Aerntsz. Van Bruningen, afgebeeld in de inventaris van het archief van dit H.Geestweeshuis te Leiden, door S.W.M.A. den Haan, Leiden 1990, p. 42)*

knoopte hij ook goede relaties aan met het klooster van de Minderbroeders daar. Bij zijn overlijden was hij nog steeds in het bezit van een sleutel die toegang gaf tot een open plaats in dit klooster waar hij rustig kon wandelen. Zijn verblijf in Leuven zal hem de titel van *magister artium* opgeleverd hebben. Deze academische graad gaf toegang tot de hogere studies in de theologie, rechten of medicijnen. Na zijn priesterwijding op een onbekend tijdstip werd hij rector van een van de ongeveer 50 altaren in de Sint-Jan, het altaar van Sint-Joost. Daar droeg hij zijn verplichte dagelijkse missen op, maar als *beneficiariaat* hoefde hij zich niet bezig te houden met de zielzorg. Onze magister moet tijd overgehouden hebben en door erfenissen verkeerde hij in goeden doen. Voor het beheer van zijn goederen had hij zelfs een eigen rentmeester, Aart van Breugel. Zulke geestelijken waren er toen in 's-Hertogenbosch veel, maar de meeste van hen hebben weinig sporen nagelaten.

Nieuw ideaal: goed opgevoede kinderen

's-Hertogenbosch kende al vanaf circa 1375 een tehuis waar arme weeskinderen en vondelingen terecht konden. Het werd beheerd door de meester van het Geefhuis. In de zestiende eeuw verbreidde zich onder invloed van humanisten als Juan Luis Vives (gestorven 1540) het idee dat een goede opvoeding van kinderen het halve werk was. Kinderen dienden te worden gevormd als goede christenen en hen dienden christelijke deugden als bescheidenheid,

eerlijkheid en spaarzaamheid al vroeg te worden bijgebracht. Deze deugden spraken de burgerij sterk aan. Het tegenbeeld was de luie, brutale en ongeremde mens die dan ook, zo vonden velen, vroeg of laat tot armoede en ellende zou vervallen.

In de periode 1550-1555 werd de Bossche bevolking enkele malen getroffen door zware epidemieën zodat er veel kinderen achterbleven die geen ouders en geen familieleden meer hadden. De natuurlijke opvoeders ontbraken en zo ontstond het plan bij mr. Frans en anderen om een huis te kopen waar deze kinderen zouden worden opgenomen. Een nieuwe stichting dus, waarvoor Philips II als hertog van Brabant in 1561 een vergunning afgaf. In dit officiële stuk, voorzien van het grootzegel van Philips,⁴ wordt het initiatief toegejuicht. Nu groeien er vele kinderen op 'in alle quaetheit, sonder kennisse van Godt almachtich oft der deucht te hebbene'. De initiatiefnemers hebben al een huis op het oog: de woning van de weduwe van mr. Jan van Breugel bij het Loeffsbrugske in de Waterstraat. De wezen moeten daar 8 tot 10 jaar wonen

'om by middelen tyde geïnstrueert ende geleert te moegen worden tghene dat een Christen mensch schuldich is te weten tot salicheyt van zynder sielen'.

Wat is daarvoor nodig? Op zondag 's morgens naar de mis in de kerk van de Predikheren, 's middags weer naar

de kerk voor een stichtelijke preek. De resterende tijd wordt er niet buiten gespeeld maar moeten de kinderen onder toezicht van een schoolmeester leren lezen en schrijven. Belangrijke gebeden als het Onze Vader, het Ave Maria, de geloofsbelijdenis en de Tien Geboden moeten ze uit het hoofd leren. Door de week werken ze bij een ambachtsman en gaan ze naar school. Hoewel dat nergens zo staat is het niet uitgesloten dat Frans en de zijnen ook een dam wilden opwerpen tegen de groeiende groep Bosschenaren die zich afgewend hadden van de oude kerk en iets anders wilden. In 1548 bleek Albert van Campen, een lid van het convent van de Minderbroeders aan de Markt, Lutherse opvattingen aan te hangen. Hordes mensen kwamen op zijn preken af en toen zijn meerderen hem probeerden de mond te snoeren kwam 'een hoope volck' de gardiaan [= overste van een Minderbroedersklooster] vertellen dat ze dat niet pikten. Broeder Albert werd tenslotte veilig opgeborgen in Friesland, maar duidelijk was voor iedereen dat een deel van de Bosschenaren op zoek was naar een ander soort religiositeit.⁵

Tegenwerking

Het beoogde huis in de Waterstraat was het bezit van een nicht, Catharina de Bever die gehuwd was met Hugo Spierings uit Heusden. Frans wist dat zij in haar testament de helft van deze woning aan hem had gelegateerd. Na haar dood gingen de neven De Bever daar echter niet mee akkoord. In hun ogen had Katryn maar een zesde deel van het huis mogen legateren want de moeder van Frans was al overleden toen zij haar testament opmaakte. De familietwist leidde in 1562 tot een schikking voor schepenen van Den Bosch met als uitslag dat Frans maar een zesde deel kreeg en het huis werd verkocht. Ondanks deze tegenslag die Frans in zijn testament nog steeds betreunde, begon men kinderen op te nemen, eerst in een huis aan de Verwersstraat en wat later bij de Cellebroeders die aan de Triniteit een klooster hadden. Deze uit leken bestaande congregatie had zich in 1434 in de stad gevestigd en specialiseerde zich in de zorg voor zieken waaronder ook patiënten met besmettelijke ziekten.

Het testament

Op 22 januari 1563 maakte mr. Frans van Uden eigenhandig zijn testament op. Op 27 januari leverde hij dit in de Sint-Janskerk in bij priester-notaris Christiaan van Schijndel terwijl twee andere priesters als getuigen optraden. Een paar jaar later, op 24 juni 1566 bracht hij nog enkele wijzigingen aan. Op 22 augustus van dat jaar begon in de Sint-Janskerk de beeldenstorm. Vanaf die dag tot 11 september konden er geen erediensten worden gehouden. Op een onbekende dag in november wijzigde mr. Frans zijn testament voor de laatste maal. Waarschijnlijk voelde hij zijn einde snel naderen. Op 1 decem-

ber was Frans van Uden overleden en werd het stuk in zijn woonhuis aan de Kerkstraat door notaris Van Kessel op verzoek van de vier executeurs officieel geopend.

De uitvaart

In zijn testament worden maar weinig woorden vuil gemaakt aan het te stichten weeshuis. Dat laat de testator over aan zijn executeurs; zij dienen te zorgen voor de 'arme kynderkens'. Wel veel aandacht besteedt Frans aan de uitvaart en aan het lot van zijn eigen ziel. De wijze waarop was traditioneel en ademt een uiterst klerikaal karakter.

Hij wil in de Sint-Jan begraven worden in het graf van zijn al overleden broer mr. Roelof van Uden. Dat lag vóór de plaats waar het heilig sacrament stond opgesteld. Hij vraagt een zerk met een sobere tekst op het graf en daarbij of boven een 'tafereel' (schildering) van de gekruisigde Christus. De executeurs kunnen dit vinden op het tresoor voor in zijn huis. De uitvaart zelf moet wel binnen de perken blijven. Alleen de erfgenamen die in de stad wonen krijgen een uitnodiging, maar zij mogen niet logeren en teren in het huis aan de Kerkstraat. Als reden geeft de testator op dat dit huis daarvoor te klein is en dat hij niet wil dat de een meer krijgt (lees: eet en drinkt) dan de ander. De buiten de stad wonende talrijke erfgenamen hoeven niet te worden uitgenodigd want dan zouden ze te veel aan reiskosten moeten spenderen. Welkom zijn wel de paters van het Sint-Geertrui-klooster en van de kloosters Achter de Tolbrug en de Windmolenberg, verder de priors van de Predikheren, de Kruisbroeders en de Bogarden en de pater van het in Rosmalen gelegen nonnenklooster Annenborch. De rector van een ander convent, dat van de Arme Fraterkens aan de Schilderstraat, wordt verzocht 20 kinderen uit te zoeken die ieder met een waskaars van 3 pond zwaar op de uitvaart aanwezig moeten zijn. De kleintjes moeten op kosten van het sterfhuis in nieuw zwart laken worden gehuld. Na afloop worden de kaarsen die dan nog niet opgebrand zijn, verdeeld over

*In 1621 verwierf het weeshuis een zilveren kelk die in Utrecht vervaardigd werd door een zilversmid uit de familie Van Weede. Thans in bruikleen bij het Noordbrabants Museum.
(Foto: Noordbrabants Museum)*

Het pand aan de Parade waar het weeshuis van 1566 tot 1934 gevestigd was (vroeger stond deze zijde daarom bekend als de Weesstraat). (Foto: Stadsarchief)

altaren, kerken en conventen in de stad. Wanneer de kist eenmaal gedaald is kan er gegeten worden. De executeurs zorgen voor een maaltijd, maar die mag niet zo duur uitvallen als die welke Frans zelf destijds voor zijn eigen broer liet aanrichten. Oude ervaren lieden hebben hem dit aangeraden.

Zorgen om de ziel

Volgens de leer van de kerk konden goede werken bevorderen dat de ziel na de dood naar de hemel ging of dat het verblijf in het vagevuur niet te lang uitviel. Goede werken konden bestaan uit giften aan kerken, kloosters, armen en Godshuizen, maar ook uit missen die voor die intentie werden opgedragen. Zeer populair waren de jaargetijden (Latijn: anniversaria), een jaarlijkse gebeurtenis op de dag dat de stichter was overleden. In volle omvang bestond die uit een vigilie de avond tevoren, een mis op de dag zelf waarna de celebrerende priester naar het graf ging om daar staande enkele psalmen of gebeden te zeggen. Geliefd was de psalm *De Profundis* (psalm 130). De vigilie bestond uit een aantal teksten uit de bijbel. Na het jaargetijde konden de deelnemers op kosten van het sterfhuis gaan eten. Buitenstaanders die aanwezig waren kregen in het testament nauwkeurig omschreven hoeveelheden geld en roggemik uitgedeeld. Frans ging nog een stap verder: behalve het volledige jaargetijde te celebreren op zijn eigen altaar door een pater van het Kruisbroedersklooster bestelde hij ook nog een zogenaamde maandstonde. Deze bestond uit een maandelijks Requiemmis. De Predikheren, de Minderbroeders, de drie kapelaans van de Sint-Janskerk en de pastoor van het Begijnhof ontvingen kleine bedragen in geld op voorwaarde dat zij één jaar lang na hun predikatie voor de ziel van Frans een Onze Vader en een Ave Maria lieten bidden. De Predikheren, Minderbroeders en

Bogarden kregen wat geld voor een dertigste, dat wilde zeggen 30 Requiemmissen die moesten worden opgedragen de eerste 30 dagen volgend op zijn overlijden. Tenslotte kreeg een groot aantal in de stad, in Rosmalen en in Boxtel gelegen kloosters nog geld uitgekeerd om bij zijn overlijden voor zijn ziel een Requiemmis met vigilie op te dragen. Met die ziel van Frans moet het wel goed gezeten hebben.

Zorgen om de familie

Mr. Frans was al een keer tegen zijn familie opgelopen en dit bracht hem tot maatregelen om te voorkomen dat de lieve neven en nichten het schone plan van het weeshuis zouden verijdelen. De erfgenamen van beide zijden kregen een nauwkeurig omschreven, klein deel van de erfenis. Meer kregen zij niet, want, aldus testator, zij hadden al genoeg aardse goederen en hij wilde wat overhouden *ad pias causas* (om goede werken te doen). Mocht een van de erfgenamen dwars liggen, bijvoorbeeld door een procedure aan te spannen, dan zou hij zijn deel verliezen. Erfgenamen die de laatste wil niet accepteerden zouden 1 *oude groot* krijgen (in die tijd 2 stuivers, voldoende voor twee broden) en verder helemaal niets. Deze figuur komt in laat-middeleeuwse Bossche testamenten geregeld voor. Tenslotte hield mr. Frans er nog rekening mee dat de erfgenamen zich en bloc zouden keren tegen het testament en de 'vuytverkoren kinderkerens' hun deel zouden misgunnen. In dat geval benoemt hij het hoogste wereldlijke gezag, de hertog van Brabant, tot enig erfgenaam. Hij bidt de hertog, die hem al in 1544 vergunning heeft gegeven om bij testament over zijn goederen te beschikken, om er dan werk van te maken.⁶ Voor de uitvoering van een groot en ingewikkeld testament waren executeurs onmisbaar. Hij benoemde er drie, namelijk de langst fungerende kerkmeester van de

Sint-Jan, de gasthuismeester en de meester van het Geefhuis. De beheerders van de twee grootste armenzorginstellingen en de beheerder van het bouwfonds van de enige parochiekerk in de stad hadden al in 1562 beloofd om dit werk op zich te nemen. Voor hun mogelijk lastige werk zouden ze samen de royale som van 100 guldens beuren. Het wantrouwen tegen de familie blijkt ook weer uit de bepaling dat de executeurs hun taak niet mochten delegeren aan de familieleden. Hun positie was echter nog wel zo sterk dat Frans van Uden een gedeelte van de erfenis aan hen moest nalaten.

Kleinodiën

Er waren ook familieleden die wel te vertrouwen waren, sterker nog die mr. Frans een warm hart toedroegen. Aan zijn nicht, zuster Marieke van Os, non in het Sint-Geertruijklooster, vermaakte hij zijn

cleyн crucifixken dat geverwt is, staende in myн slaepcaemer op een tresoor voor myн ongeverwde crucifixken; ende in dat geverwde crucifixe daer staet in die figuer van S. Maria Magdalenen tussen die figure van Onser Liever Vrouwen ende van S. Jan evangeliste.

Dat gepolychromeerde crucifix had hij ooit van Marieke gekregen als aandenken aan zuster Jenneke die in hetzelfde klooster zat en daar was overleden. Na Mariekes dood was het beeldje bestemd voor moeder-overste. Eerder had het beeldje gediend als 'memorie' voor Marten van der Kelen en zijn zuster, respectievelijk oom en tante van Marieke en Jenneke. Zo werd dit kleinood doorgegeven van het ene familielid naar het andere met het verzoek aan de gever te denken en voor zijn ziel en die van anderen te bidden.

Mr. Frans regelde ook en detail naar wie de zaken zouden gaan die bij zijn functie als priester behoorden. Voor het Sint-Joostaltaar: de altaarkleden, zijn priesterkleding (de gewaden worden een voor een opgesomd) en het missaal dat hij soms thuis placht te lezen. Het Bogardenklooster gelegen achter de Verwersstraat kreeg de altaarsteen weer terug die het hem ooit had gegeven, maar nu met de *custodie* die Frans had laten maken. Het kostbaarste tenslotte, de verguld zilveren kelk met de custodie en twee zilveren ampullekens voor het water en de wijn waren bestemd voor de Predikheren. Onder een custodie moeten we een doos of schrijn verstaan waarin het voorwerp veilig bewaard kon worden.

De oprichting van het weeshuis

In 1565, kort vóór de dood van Frans van Uden, stelde het stadsbestuur een verordening vast op het weeshuis. Het bestuur werd niet opgedragen aan de executeurs, maar kwam middels een ingewikkelde constructie in handen van het stadsbestuur zelf. Vier weesmeesters

zouden de leiding hebben. Jaarlijks moesten zij rekening en verantwoording afleggen aan het stadsbestuur. De nieuwe voorziening werd gereserveerd voor kinderen van poorters, terwijl de kinderen pas in het huis terecht konden als zij 5 jaar oud waren. Voor de dagelijkse zorg kwam er een dienstbode en een schoolmeester. In dit opzicht was er niets nieuws onder de zon. Alle grote Godshuizen en de kerkfabriek van de Sint-Jan werden door de magistraat gecontroleerd en waren bestemd voor Bosschenaren, dat wilde zeggen voor mensen die in de stad geboren waren of die er al geruime tijd woonden. Het weeshuis kwam de jaren daarna van de grond en mocht zich eeuwenlang in de gratie van het stadsbestuur verheugen. Na 1629 werden de weeskinderen gereformeerd opgevoed en pas na 1800 werd de band tussen stadsbestuur en weeshuis verbroken.

* Dr. A.C.M. Kappelhof is per 1 januari 2000 historisch onderzoeker bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag.

Noten

- 1 Tot 1816 heette deze kerk de Nederduits Gereformeerde Kerk. Pas vanaf 1834 ontstonden uit de Nederlandse Hervormde Kerk nieuwe meer orthodoxe kerkgenootschappen die zich meestal 'gereformeerd' noemden.
- 2 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Archief Gereformeerd Weeshuis inv.nr. 3. In 1998 werd dit stuk op kosten van de Frans van Udenstichting gerestaureerd. Samen met Jos Smeur maakte ik hiervan een transcriptie die in de studiezaal ter inzage is.
- 3 Dit blijkt uit het testament. Zie verder: A. Schuttelaars, *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998), bijlage 3.
- 4 GAHt, Archief Gereformeerd Burgerweeshuis inv.nr. 2.
- 5 GAHt, *Die chronycke der Stadt ende Meierije van 's Hertogenbosch (bruikleen Abdij van Berne)*, band 1, fol. 129.
- 6 Die vergunning was verplicht omdat de hertogen vanaf ca. 1450 het legateren om fiscale redenen aan de dode hand wilden beperken.